

Сакральні пам'ятки відклалися на сторінках українських кириличних видань у зображеннях православних святинь – храмових комплексів, монастирів, окремих сакральних місць, чудотворних ікон та образів найбільш шанованих святих. Оскільки осередки книговидання функціонували в українських землях переважно при монастирях, саме цим обумовлюються численні зображення монастирських споруд і святинь у гравюрах українських стародруків. Найпотужнішою в Україні була друкарня Києво-Печерської лаври. Тому на великій кількості надрукованих тут видань містяться різноманітні зображення Києво-Печерського монастиря, що здавна належав до найшанованіших культових святинь не тільки України, а усього православного і в цілому християнського світу. Упродовж існування друкарні комплекс монастиря зображувався серед інших сюжетів на титульних аркушах (фортах) давніх видань. Переважно це зображення основного храму монастиря – величного Успенського собору, що збудований був ще у XI ст., потім неодноразово перебудовувався впродовж століть.

В ілюстраціях видань Печерської друкарні окрім соборного храму трапляються й будівлі надбрамної церкви, дзвіниці, комплексів Дальніх (Антонієвих) та Ближніх (Феодосієвих) печер, споруди лаврської друкарні. Такі зображення можна простежити від перших лаврських видань початку XVII і до кінця XVIII ст. Наприклад, Успенський собор та храмово-печерні комплекси вміщено на титулі видання Агапіта дякона «Царю Іустиніану... главизны поучителны» 1628 р. Подекуди зображення цих споруд підписані, як у виданнях творів Андрія Кесарійського «Тлькованіє на Апокаліпсії... Іоанна Богослова» 1625 р. та ін. Іноді зображення архітектурного ансамблю дуже живописні, що навіть можна судити про декоративне оздоблення будівель, як, наприклад, на титулі мініатюрного Псалтиря 1728 р. У деяких виданнях (у Печерському патерику грудня 1702 р. та у Календарі на 1726 р.) трапляються ілюстрації із панорамними зображеннями Києва із його храмовими монастирськими комплексами.

Окрім храмових споруд у виданнях лаврської друкарні найчастіше серед сакральних сюжетів використовується Успіння, оскільки Києво-Печерський монастир був присвячений саме Успінню Богородиці. Ікона із зображенням Успіння упродовж багатьох століть зберігалася у храмовому комплексі і була однією із найшанованіших православних святинь і місцем поклоніння віруючих. За легендою ікона була принесена до Києва зодчими із Константинополя як дар від Богородиці київським богомольцям (гравюру із відповідним сюжетом використано у виданнях Печерського патерика). І на іконі, і в ілюстраціях стародруків бачимо цілком традиційне зображення сюжету Успіння. Цей сюжет використовується в стародруках (переважно в композиціях на титульних аркушах

та їх зворотах), починаючи із перших лаврських видань – Анфологіону 1619 р., «Глькованіє на Апокаліпсії... Іоанна Богослова» Андрія Кесарійського 1625 р., «Царю Іустініану... главизн поучителных» 1628 р.

У лаврських виданнях також надзвичайно широко представлені образи двох найшанованіших святих, життя і прославлення яких пов'язане саме з Києво-Печерським монастирським осередком – Антонія та Феодосія Печерських. Їх бачимо на титулах як самостійні постаті (починаючи з Анфологіону 1619 р.), подекуди святі монастирські покровителі зображувалися поряд із Успенським собору (Акафісти 1672 р., Акафісти 1709 р.), разом із Успінням, поряд із зображенням Богородиці (сюжет набув назви Богородиця Свенська Печерська). Найбільш досконалыми можна вважати зображення цих святих разом із сценами із їх житій у виданнях Печерського патерика, особливо на гравюрах на міді різця Леонтія Тарасевича у виданні грудня 1702 р.

Окрім Антонія та Феодосія Печерських, прирахованих до лику святих ще з часів Київської Русі, шанованими були й інші печерські подвижники. Доволі часто поряд із постатями Антонія та Феодосія зображується й декілька десятків православних святих Дальніх та Ближніх печер. Найбільшу кількість їх персональних зображень вміщено у Печерському патерику. Видавати пам'ятку почали 1661 р., потім 1678 р., у 1702 р. двома виданнями, і ще декілька разів перевидавали упродовж XVIII ст. У цьому виданні вміщено зображення багатьох печерських угодників, що стали знаменитими серед православних – Нестора літописця, іконописця Алімпія, лікаря Агапіта, Даміана цілителя, Прохора Лободника, Ієремії Прозорливого, Микити Затворника, Мойсея Угрина, Іоанна Многостраждального, Марка Печерника. Деякі із них, наприклад, Стефан ігумен печерський, Полікарп, архімандрит печерський, зображені на тлі київських, зокрема, лаврських споруд.

Найбільш шановані святі ще з часів Київської Русі – святий рівноапостольний князь Володимир, свята княгиня Ольга, святі мученики Борис та Гліб не втрачали популярності на православних теренах, попри це їх зображень в стародруках нараховується небагато. Як правило, вони входять до композицій титулів лаврських видань. Одиначне зображення рівноапостольного князя Володимира міститься у тексті видання такої відомої історичної пам'ятки, як «Синопис» (вперше видано 1680 р.). Образи святих великомучеників Бориса і Гліба використовуються нечасто, – так, у Мінеї 1734 р. вміщено гравюри із образами цих святих у пишних барокових вбраннях.

На київському ґрунті сильними були й культу інших загальношанованих християнських святих, насамперед Миколая Мірлікійського та архістратиґа Михаїла. Ці святі зображувалися на гравюрах кириличних стародруків відповідно до православних

традицій. Як відомо, покровитель небесного воїнства архангел Михаїл здавна вважався покровителем Києва, і України, відтак зображувався як воїн-переможець. Також поширеним був культ апостола Андрія Первозванного, давнє почитання якого йшло з часів Київської Русі і посилювалося у XVIII ст. Окремих зображень апостола Андрія в стародруках не знаходимо, однак цього святого бачимо серед інших у композиціях форт деяких лаврських видань.

Окремої уваги серед загальнохристиянських святих заслуговує культ великомучениці Варвари. Її активне вшанування в Києві пов'язане із тим, що за переказами ще з часів Київської Русі тут зберігалися її чудотворні мощі. Почитання святої активізується з XVII ст. Згідно з легендою донька візантійського імператора Олексія Комніна княжна Варвара, вступаючи у шлюб із Київським князем Святополком Ізяславичем (1050–1113), онуком Ярослава Мудрого та правнуком кн. Володимира, привезла їх с собою до Києва. Їх урочисто було покладено у Києво-Михайлівському монастирі, де вони й зберігалися до 20-х рр. XX ст. У київських гравюрах, як і в іконах свята Варвара зображена в повний зріст у вигляді привабливої дівчини в ошатному вбранні.

У невеликій кількості потрапили на сторінки стародруків друкарні Києво-Печерської лаври зображення деяких чудотворних образів, зокрема, Куп'ятицької Богородиці. Відома з часів Київської Русі святиня була явлена на Пінщині, зберігалася у Куп'ятицькому храмі, і була місцем паломництва віруючих. У 1655 р. Куп'ятицьку Богородицю урочисто було перенесено в Київ, і покладено у Софійському соборі, де вона зберігалася до початку XX ст. Образ Куп'ятицької Богородиці мав вигляд невеликого мідного хреста, з одного боку із рельєфним зображенням Богородиці, з іншого – Розп'яття Ісуса Христа. Гравюру з Куп'ятицькою Богородицею спочатку вміщено у польськомовній «Тератургімі» А. Кальнофойського 1638 р., потім у кириличному виданні «Постановлене от его Царского Величества з Войском Запорозким року 1659» 1660 р.

Значно скромніше порівняно з київськими, однак цікавими та оригінальними зразками представлені православні святині у стародрукованих пам'ятках друкарні Львівського Успенського братства, що діяла з кінця XVI ст. при львівському Успенському монастирі. Із архітектурних споруд до ілюстрацій стародруків здебільшого потрапляє монументальна дзвіниця Успенського монастиря, відома також під назвою вежі Корнякта, побудована у 1572–1578 р. Це зображення є у складі друкарської марки Львівського братства, що за зразком західних видавництв розміщувалася на останньому аркуші стародруків. Також дзвіницю Успенського монастиря подекуди включено із сюжетних ілюстрацій Успіння Богородиці, на честь якого називалися монастир та братство –

наприклад, на звороті титулу виданні Євангелія (Львів: Друкарня Братства, 1690 [1703–1704]) та ін. Сюжет Успіння Богородиці на тлі архітектурних споруд Львова в овальній бароковій рамці використано в Апостолі (Львів: Друкарня братства, 1696). Гравюру виконав визначний український майстер Євстафій Завадовський. Іноді на сторінки стародруків потрапила не тільки дзвіниця, а й будівля Успенського храму у Львові, наприклад, на звороті титульного аркуша Службника (Львів: Друкарня братства, 1759). Майстерну гравюру на міді виконав відомий львівський гравер Іван Филипович. Крім того, на титулах та фронтисписах львівських братських видань часто вміщуються окремі або ж включені до складніших композицій сюжети Успіння Богородиці.

У виданнях Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень, що почергово фундувалися архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем, вміщено зображення тих монастирів, при котрих діяла друкарня. У Новгороді-Сіверському друкарня розміщувалася при давньому Спасо-Преображенському монастирі. До композиції титулу первістка Новгород-сіверської друкарні Лазаря Барановича – Анфологіону 1678 р. включено зображення споруд Спасо-Преображенського собору і самої друкарні.

Цю ж форту було використано при друкуванні одного із перших видань Чернігівської друкарні – Тріоди цвітної 1685 р., однак нижню її частину було перероблено і вміщено зображення Троїцького собору Троїцько-Іллінського монастиря, на території якого розташовувалася друкарня в Чернігові. Його будівлі бачимо на титульних аркушах видань часів наступника Лазаря Барановича на чернігівській кафедрі – Іоанна Максимовича, більш відомого як святителя Іоанна Тобольського, серед яких і власні твори Іоанна Максимовича. Наприклад, у виданні твору І. Максимовича «Алфавит собранный, рифмами сложенный» (Чернігів, 1705) на титулі зображено Троїцький собор, поряд з яким святі княгиня Ольга та князь Володимир, у картушах серед інших святі мученики Борис та Гліб. У цей час особливо актуалізувалося вшанування святих князів-мучеників Київської Русі як покровителів державності. Включення зображень Бориса і Гліба пов'язане із тим, що кафедра Чернігівських архієпископів розміщувалася при давньому Борисо-Глібському монастирі. На звороті титулі іншого твору І. Максимовича «Феатрон, или позор нравоучителный» (Чернігів, 1708) розміщується гравюра із зображенням Троїцького собору, з обох боків споруди – Антоній та Феодосій Печерські. Ці святі були популярні серед православних на різних територіях, сприймалися як покровителі усього православного чернецтва. Поширення їх культу у Чернігові та на Чернігівщині пояснюється й тим, що Антоній Печерський походив із Любеча, а в Чернігові, прибувши із Києва, на Болдиних горах побудував Богородичний печерний монастир. Тому його

культ здавна побутував і вшановувався в Чернігові як місцевий. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. комплекс Антонієвих печер із храмом перебував у складі Троїцько-Іллінського монастиря. Найбільш художньо досконалу композицію монастирських споруд із святими покровителями – Антонієм та Феодосієм бачимо на титулі Нового завіту (Чернігів, 1717).

Потрапляє на шпальти стародруків і найшанованіша Чернігівська святиня – ікона Троїцької Іллінської Богоматері із Богонемовлям. Її бачимо здебільшого на зворотах титулів місцевих видань. Найраніше зображення вміщено в Октоїху 1682 р. Під гравюрою зазначено, що це правдиве зображення Іллінської Богородиці, що плакала 1662 р. і досі чудотворить в Іллінській церкві на Болдиній горі під Черніговом. Цей же образ, що прославився чудесами далеко за межами Чернігова, бачимо у численних перевиданнях популярного твору Дмитрія Туптала «Руно орошеное». Наймайстернішою є гравюра на міді у виданні цього твору 1696 р. У вже згаданому чернігівському виданні «Феатрону» І. Максимовича 1708 р. образ Іллінської Богоматері вміщено над Троїцьким собором із його святими покровителями.

Варто відмітити, що сакральні святині та образи потрапляють навіть у такі елементи художнього оформлення, як заставки та ініціали. Дослідники справедливо відмітили зображення міських пейзажів та краєвидів на тлі ініціалів Чернігівської друкарні XVIII ст. – при уважному їх вивченні можна розгледіти фортечні мури, будівлі давньоруських Борисоглібського та Преображенського соборів. Споруду Успенського собору Києво-Печерської лаври зустрічаємо у виданнях Акафістів 1731 р. і пізніших у ініціалі Х, тобто храм. У заставках та ініціалах Акафістів трапляються образи святих Миколая, архангела Михаїла, великомучениці Варвари.

Відтак давні стародруки друкарень Києво-Печерської лаври, Львівського Успенського братства, Чернігівської та Новгород-Сіверської доносять до нас цінні зображення відомих православних святинь та святих – монастирських осередків, храмових комплексів, чудотворних образів, найбільш шанованих святих, що є свідченням культу цих святинь та святих і вшанування їх віруючими.

Найбільш яскраві ілюстрації із видань друкарень Києво-Печерської лаври, Львівського Успенського братства, Чернігівської та Новгород-Сіверської були представлені на виставці «Православні святині в українських кириличних стародруках», що експонувалася у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ у травні-червні 2013 р.